

SİLÂHLİ ÇATIŞMALARDA DOĞAL ÇEVRENİN KORUNMASI

Yrd. Doç. Dr. Ahmet Hamdi TOPAL*

Giriş

Tarih boyunca doğal çevreyi tehdit eden silâhli çatışmalar, kimi zaman doğrudan kimi zaman da dolaylı bir şekilde doğal çevre üzerinde tahrip edici sonuçların doğmasına neden olmuştur. Teknolojinin ilerlemesine paralel olarak gelişen silâh sanayisi ile çeşitlenen modern savaş tekniklerinin silâhli çatışmaların neden olacağı muhtemel çevre tahribatını daha da endişe verici boyutlara taşıyacağı açıktır. Silâhli çatışmaların doğal çevrenin sürdürülebilirliğine yönelttiği bu tehdit, haklı olarak uluslararası hukukun rolünü gündeme getirmektedir. Hiç şüphesiz canlıların sağlığını, biyolojik çeşitliliği, çevre değerlerini ve doğal dengeyi bozabilecek silâhli çatışma kaynaklı her tür olumsuz etki, uluslararası hukukun ilgi sahasına girmektedir. Silâhli çatışma kaynaklı çevre tahribatını önlemeye yönelik mevcut uluslararası hukuk düzenlemelerinin ele alındığı bu makalede, söz konusu kurallar içerik ve uygulanabilirlik açısından incelenmekte ve yeni bir hukuki düzenlemeye ihtiyaç duyulup duyulmadığı üzerinde durulmaktadır.

I. Silâhli Çatışma ve Çevre İlişkisi

Çevre üzerinde telafisi güç ya da imkânsız zararların doğmasına ve mevcut sorunların yeni boyutlar kazanarak artmasına neden olan silâhli çatışmalar, doğal yaşam alanlarını ekolojik yönden birer felaket

* Karadeniz Teknik Üniversitesi İktisadi İdarî Bilimler Fakültesi Devletler Hukuku Anabilim Dalı.

alanına dönüştürmektedir. Silâhlı çatışma kaynaklı çevre tahribatı temelde doğal yaşam alanlarının yok edilmesi, doğal kaynakların ölçsüzce tüketilmesi ve kirlilik şeklinde ortaya çıkmaktadır. Silâhlı çatışmalarla birlikte tüm canlılar için hayati değere sahip toprak, hava, su gibi elementler, ormanlar ve denizler kirlenmekte; biyolojik çeşitlilik, hayat alanları ve doğal kaynaklar tahrip edilmekte, doğal denge insanı da kapsayacak şekilde bozulmaktadır.¹ Canlı ve cansız tüm varlıklar ekosistemin birbiriyle bütünleşen parçaları durumundadır. Bunlardan birinin maruz kaldığı tahribat haliyle diğerlerinin de zarar görmesi veya yok olması anlamına gelmektedir.

Silâhlı çatışmaların doğal çevre üzerinde neden olduğu bu zarar; geniş anlamda çatışma öncesi, çatışma sırası ve çatışma sonrası olmak üzere üç dönem halinde ele alınabilir. Çatışma öncesi dönemde özellikle askerî endüstrinin doğal çevrenin kirlenmesinde önemli bir etken olduğu görülür. Bu bağlamda, silâh üretimi özellikle de kimyasal, biyolojik ve nükleer silâhların üretimi, test edilmesi ve depolanması sırasında oluşan radyoaktif ve toksik kirlilik doğal çevreye yönelik ciddi bir tehdit oluşturmaktadır.² Keza askerî öncelikler doğrultusunda çevrenin yeniden düzenlenmesi, bu kapsamda ormanlar ve tarım arazileri başta olmak üzere ekolojik açıdan önem taşıyan alanların ortadan kaldırılması ya da sınırlandırılması dikkate alınması gereken bir diğer husustur. Ancak çevreye yönelik asıl tahribat, çatışma sırasında ve sonrasında ortaya çıkmaktadır. Çatışmaların uzun yıllara yayılan etkisi, yıllar geçtikçe kendisini daha çok göstermekte ve çatışma boyunca yaşanan zarardan daha fazlasının gelecekte yaşanmasına neden olabilmektedir. Bu dönemde oluşan çevre zararı, çevrenin bir savaş aracı olarak kullanılması veya doğrudan çevre hedef alınmakla birlikte silâhlı çatışmadan kaynaklanan dolaylı zarar şeklinde doğmaktadır.

A. Çevrenin Bir Savaş Aracı Olarak Kullanılması

Çevrenin silâhlı çatışmalarda kazanmaya yönelik bir askerî strateji olarak doğrudan hedef alınması ve tahrip edilmesi geçmişten bu yana

¹ Hakan ALTINTAŞ, “Savaşların Çevresel Boyutu ve Ekosistem Üzerindeki Geri Dönüşü Olmayan Etkileri”, Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 8, 2003, s. 143.

² Philippe SANDS, *Principles of International Environmental Law*, Second Edition, Cambridge University Press, 2003, s. 308.

tüm dünyada uygulanagelen yaygın bir savaş aracıdır. Düşmanın askerî ve iktisadî yönden savaşabilme yeterliliğini ortadan kaldırmaya yönelik bir savaş aracı olarak kullanıldığı, bu amaçla tarım arazilerinin, su kanallarının ve doğal yaşam alanlarının yok edildiği pek çok örnekle karşılaşmak mümkündür. Bunun bilinen ilk örneği, MÖ 149–146 tarihlerinde gerçekleşen Üçüncü Pön Savaşı'nda yaşanmıştır. Bu savaşta Romalılar Kartacalılara ait toprakları aşırı derecede tuzlayarak ziraî açıdan çoraklaştırmayı ve verimsizleştirmeyi amaçlamışlardır.³ Benzer şekilde, ormanları ve bitki örtüsünü yok ederek düşmanın gizlenmesine engel olmak, ekili arazileri ateşe vererek tahrip etmek, barajları ve su kanallarını açarak veya tahrip ederek su baskını ve sellere neden olmak, su kaynaklarını zehirlenmek gibi çevreyi olumsuz yönde etkileyen diğer klasik yöntemlerle de karşılaşmaktadır. Örneğin; Amerikan İç Savaşı'nda (1861–1865) Kuzey Ordusu, uyguladığı topyekûn savaş politikası çerçevesinde kaynaklarını kesmek amacıyla Güneylilere ait tarım arazilerini yakarak yok etme yoluna gitmiştir.⁴ Keza İkinci Çin-Japon Savaşı'nda (1937–1945) Çinliler Sarı Nehir üzerinde kurulu Huayuankow Barajını yıkarak Japonların ilerleyişine engel olmak istemişlerdir. Ancak barajın yıkılmasıyla birlikte oluşan sel, binlerce kişinin ölümüne ve yerleşim alanları ile binlerce dönüm tarım arazisinin su altında kalmasına neden olmuştur.⁵

Silahlı çatışmalarda oluşan çevre zararı, zamanla yöntem ve etki gücü açısından farklılaşmıştır. Günümüzde giderek gelişen teknolojinin de etkisiyle askerî amaçlar doğrultusunda doğal çevrenin dengesine müdahale edilebilmektedir. Bu kapsamda uygun atmosfer şartları sağlanarak sis, yağmur, fırtına, aşırı soğuk ya da sıcak iklimler oluşturmak; deniz alanlarında kuvvetli dalgalar yaratmak, sunî yollarla depremi tetiklemek şeklinde teknolojik bazı yöntemlere başvurmak suretiyle çevrenin bir savaş aracı olarak kullanılabilmesi mümkündür. Bu bağlamda, Vietnam Savaşı (1965–1973) savaş yöntem ve

³ Tara WEINSTEIN, "Prosecuting Attacks that Destroy the Environment: Environmental Crimes or Humanitarian Atrocities?", *Georgetown International Environmental Law Review*, Sayı 17, 2005, s. 700.

⁴ Laurent R. HOURCLE, "Environmental Law of War", *Vermont Law Review*, 2001, Sayı 25, s. 655–656.

⁵ Neil A. F. POPOVIC, "Humanitarian Law, Protection of the Environment and Human Rights", *Georgetown International Environmental Law Review*, 1995, Sayı 8, s. 69.

araçlarının şekillendirilmesinde çevrenin belirleyici rol oynadığı önemli bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Amerikan Ordusu savaş süresince Vietkongluların ormanlarda saklanmasına engel olabilmek için “herbisit” adıyla bilinen yaprak dökücü etkiye sahip binlerce ton kimyasal maddeyi uçaklardan ormanlara püskürtmüştür. Zehirleyici özelliğe sahip bu sıvılar; bölgedeki ekosistem üzerinde uzun dönemli etkiler doğurmuş, milyonlarca dönümlük ormanlık alan dâhil temas ettiği tüm bitki örtüsünün yok olmasına ve yaygın erozyonlara neden olmuştur. Ormanların yok olmasıyla birlikte orman ekosisteminde yer alan bitki örtüsü ve hayvan varlığı da yok olmuştur.⁶ Ayrıca düşmanın hareket kabiliyetini ortadan kaldırmaya yönelik yağmur artırıcı yöntemlere de başvurulmuştur. Bu sayede, %30’a ulaşan oranlarda yağın yağmur miktarının arttığı belirtilmektedir.⁷

B. Çevrenin Silâhlı Çatışmalarda Maruz Kaldığı Dolaylı Zarar

Silâhlı çatışmaların çevreye yönelttiği tehdit ve zarar; çevrenin bir savaş aracı olarak kullanılmasıyla ortaya çıkabileceği gibi, savaşta kullanılan silâhların veya başvuru yöntemlerin ya da çatışma kaynaklı toplu göç hareketlerinin neden olduğu dolaylı zarar şeklinde de ortaya çıkabilmektedir. Özellikle teknolojik yönden hızlı bir gelişim kateden silâh sanayisi, doğal çevre üzerinde daha şiddetli ve uzun süreli zararlara neden olabilecek bir tehlike arz etmektedir. Çevreye zarar vermesi amaçlanmasa dahi pek çok silâh yapısı veya kullanıldığında yarattığı etki itibarıyla canlıların hayat alanlarında fizikî tahribata, canlı türlerinin yok olmasına ve çevre üzerinde potansiyel tehlikelerin süreklilik kazanmasına yol açabilmektedir. Uzun süreli ve yoğun şekilde kullanılması halinde konvansiyonel silâhların tabii dengeyi bozduğu ve çevreyi olumsuz yönde etkilediği görülmektedir.⁸ Özellikle misket bombası ile seyreltilmiş uranyum içeren bomba

⁶ Savaş süresince kullanılan kimyasal içerikli bu tür maddelerin kullanımı neticesinde ekilebilir arazinin %8’i ile Vietnam ormanlarının %14’ünün yok olduğu tahmin edilmektedir. Bkz. POPOVIC, (dn. 5), s. 69.

⁷ Mark D. SAMEIT, “Killing and Cleaning in Combat: A Proposal to Extend the Foreign Claims Act to Compensate for Long-Term Environmental Damage”, William and Mary Environmental Law and Policy Review, Sayı 32, 2008, s. 551.

⁸ Hüseyin PAZARCI, “Uluslararası Hukuka Göre Çevrenin Savaş Sırasında Korunması”, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Cilt 47, Sayı 1–2, 1992, s. 105.

ve benzeri silâhların etkilerinin zaman ve mekânla sınırlandırılmayacağı, insan ve doğa için ciddi ve dönüşü olmayan sonuçlara neden olduğu bilinmektedir. Keza kitle imha silâhları olarak bilinen nükleer, kimyasal ve biyolojik silâhlar, etki ettiği coğrafi alanda bulunan tüm hayvan varlığı ile bitki örtüsünü yok ederek eko sistem üzerinde kalıcı tahribat oluşturmaktadır.⁹ Nitekim Hiroşima ve Nagasaki'ye atılan atom bombaları, saldırı anında ve sonrasında on binlerce kişinin ölümünün yanı sıra meydana gelen radyoaktif kirlenme ile bir çevre felaketinin yaşanmasına neden olmuştur.¹⁰ İçinde çok çeşitli “zararlı/yanıcı madde” içeren bu tür silâhların kullanılması neticesinde oluşan aşırı sıcaklık, alt katmanları dâhil toprağın kavruşarak çoraklaşmasına neden olmaktadır. Toprağın en üst kısmındaki ekilebilir verimli katmanın oluşması sürecinin yüzyılları bulduğu dikkate alındığında, söz konusu silâhların yarattığı zayıatın etkisinin uzun yıllara yayıldığı bilinmektedir.

Öte yandan, düşmanın savaşabilme yeterliliğini ortadan kaldırabilmek için özellikle hedef alınan endüstriyel tesislerin tahrip edilmesiy-le oluşan kirlilik, tüm doğal yaşam üzerinde bir tehdit oluşturmaktadır. Askerî amaçlar doğrultusunda daha önceden tespit edilmiş bu tür stratejik değere sahip hedeflere yönelik saldırılarda, asıl zararı gören çevre olmuştur. Irak'ın Kuveyt'i işgaliyle başlayan Körfez Savaşı (1990–1991) bu durumun tipik bir örneğidir. Kuveyt ekonomisini zarara uğratmak amacıyla Irak tarafından ateşe verilen yaklaşık 700 petrol kuyusunda aylarca devam eden yangın neticesinde oluşan ve atmosfere yayılan zehirli hava kütlesi, yağmur yoluyla toprağa ve su kaynaklarına bulaşarak başta İran olmak üzere bölge ülkelerinde ciddi çevre sorunlarının oluşmasına neden olmuştur.¹¹ Kuveyt'in büyük

⁹ Sıvı, gaz veya katı materyallerden oluşan kimyasal silâhlar, insanların yanı sıra hayvanlar ve bitkiler üzerinde de zehirleyici etkiye sahiptir. Her tür canlı organizmadan elde edilen ve organizmalarında çoğalmak suretiyle insanlar, hayvanlar ve bitkiler üzerinde hasta edici ya da öldürücü etki yapan biyolojik silâhlar; su kaynaklarına, tahillara, çiftlik hayvanlarına veya yiyecek stoklarına karıştırılarak kolayca kullanılabilir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Meltem SARIBEYOĞLU, “Kitle İmha Silâhlarının Kullanımının Yasaklanmasına İlişkin Uluslararası Düzenlemeler”, İstanbul Ticaret Üniversitesi Dergisi, Sayı 5, 2004, s. 22–26.

¹⁰ İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana geçen zaman içinde kat edilen teknolojik gelişme sonucunda 6.500 kat daha fazla tesire sahip nükleer bombalar yapıldığı ifade edilmektedir. Dolayısıyla doğacak tahribat, bir öncekiyle mukayese edilemeyecek ölçüde daha yok edici olacaktır. Bkz. ALTINTAŞ, (dn.1), s. 134.

¹¹ Aaron SCHWABACH, “*Ecocide and Genocide in Iraq: International Law, The Marsh*

bir bölümünü kaplayan duman ve isten oluşan bu hava kütlesi, güneşi kapatmış ve ortalama 25 derece olan sıcaklığın 10 dereceye kadar düşmesine neden olarak bölgedeki basınç farkını değiştirmiştir.¹² Savaş süresince, başta ABD olmak üzere Koalisyon Kuvvetleri de düzenlemiş olduğu saldırılarda, silâh üretiminde kullanıldığı iddia edilen nükleer, kimyasal ve biyolojik tesislerle petrol platformları ve tankerlerini hedef almıştır.¹³ Bu konuda daha yakın tarihli bir örnek NATO'nun Kosova Müdahalesi'nde (1999) karşımıza çıkmaktadır. Müdahale kapsamında gerçekleştirilen hava harekâtında, Sırp Ordusuna destek sağladığı düşünülen rafineri ve benzeri tesislerin yıkılmasıyla birlikte, söz konusu tesislerden çevreye yayılan kimyevi maddeler önce Tuna Nehri'ne ardından da Karadeniz'e bulaşarak kalıcı bir kirliliğe neden olmuştur.¹⁴

Silâhlı çatışmaların finansmanı için ihtiyaç duyulan doğal kaynakların aşırı ölçüde tüketilmesi suretiyle de doğal çevrenin yok edilmesi ya da zarara uğratılması mümkündür. Örneğin Demokratik Kongo, Liberya, Sierre Leone, Angola, Somali, Sudan ve Kamboçya gibi ülkelerde yaşanan iç savaşlarda doğal kaynakların bu şekilde tüketildiği görülmektedir.¹⁵ Öte yandan çatışma kaynaklı mülteci hareketliliği de çevre üzerinde bir tehdit oluşturmaktadır. Güvenli bölgelere yönelik toplu göç hareketleri, göç güzergâhında bulunan doğal çevrenin zarar görmesi ihtimalini beraberinde getirmektedir. Silâhlı çatışmalardan arta kalan patlamamış mühimmat, tahrip edilmiş savaş gemileri, uçaklar, deniz altılar ve diğer askerî araçlar da ayrı bir kirlilik kaynağıdır. Savaşlarda hedef alınan ve tahrip edilen bu tür unsurlar, metal yapılarının yanı sıra taşıdıkları akaryakıt ve di-

Arabs, and Environmental Damage in Non-International Conflicts, Colorado Journal of International Environmental Law & Policy, Sayı 15, 2004, s. 1.

¹² Yoram DINSTEIN, "Protection of the Environment in International Armed Conflict", Max Planck Yearbook of United Nations Law, Sayı 5, 2001, s. 543.

¹³ Michael N. SCHMITT, "Green War: An Assessment of the Environmental Law of International Armed Conflict", Yale Journal of International Law, 1997, Sayı 22, s. 18.

¹⁴ Pancevo'daki tesislere yönelik saldırılar neticesinde; 2.100 ton etilen diklorür, 8 ton civa, 460 ton klorid, 25 ton amonyak ve 80.000 ton petrolün çevreye yayıldığı ifade edilmektedir. Bkz. SAMEIT, (dn. 7), s. 567-568.

¹⁵ BM Güvenlik Konseyi, Demokratik Kongo Cumhuriyetinin sahip olduğu doğal kaynakların yağmalandığı iddiaları karşısında harekete geçerek bu durumu kınayan bir karar almış ve uluslararası toplumun dikkatini silâhlı çatışmaları finanse edebilmek için doğal kaynakların sömürülmesine çekmiştir. Bkz. S.C. Res. 1457, U.N. Doc. S/RES/1457 (2003).

ğer kimyasal maddeler itibarıyla doğal çevre üzerinde bir tehdit oluşturmaktadır.

II. Silâhlı Çatışmalarda Çevrenin Korunmasına İlişkin Uluslararası Hukuk Düzenlemeleri

Çatışma bölgelerinde yaşanan çevre sorunları, etkileri itibarıyla kaynaklandığı ülkeyle sınırlı kalmamakta ve küresel bir sorun teşkil etmektedir. Çevrenin silâhlı çatışmalara karşı hukuki bir koruma altına alınması artık bir zorunluluk haline gelmiştir. Özellikle çevre üzerinde ciddi düzeyde tahribata sebep olabilecek türden silâhların varlığı, bu aciliyetin derecesini artırmaktadır. Buna rağmen çevre yakın zamana kadar silâhlı çatışmalarda korunması gereken değerler arasında görülmemiştir. Silâhlı bir çatışma söz konusu olduğunda insan odaklı bir yaklaşım sergilenmiş, insan hayatını kurtarmak ve muhtemel acıları asgari düzeye indirmek temel amaç olarak belirlenmiştir. Dolayısıyla çevreye ilişkin endişe ve kaygılar arka planda kalmıştır. Hâlbuki doğal çevrenin ve biyolojik çeşitliliğin sürdürülebilirliği ve tabii kaynakların muhafazası bakımından silâhlı çatışmaların yönelttiği tehdit, beşerî hayat üzerinde sosyal, politik ve ekonomik açıdan telafisi güç zararların doğurabilecek niteliktedir. Bu açıdan bakıldığında silâhlı çatışmalarda çevrenin korunmasının uluslararası alanda barış ve güvenliğin sağlanabilmesi için bir gereklilik olduğu açıkça görülmektedir. Bununla birlikte, çevrenin bir hukuki düzenleme konusu olarak uluslararası hukukun konu sahasına girmesi ancak geçtiğimiz yüzyılın son çeyreğinde mümkün olmuştur. 1970'li yıllardan itibaren giderek artan çevre bilinci ve küresel nitelik taşıyan çevre sorunlarının kazandığı önem, çevreye ilişkin uluslararası düzenlemelerin yapılması sürecini de hızlandırmıştır. Çevreyi korumaya yönelik söz konusu düzenlemelerde ekseriyetle insan merkezci yaklaşım (*antropocentric perspective*) çerçevesinde hareket edilmiştir. Burada çevre başlı başına bir değer olduğu için değil, insan hayatı açısından taşıdığı önem gözetilerek koruma altına alınmıştır. İnsanoğlu açısından zarar veya zarar tehlikesi taşımayan ancak çevre üzerinde tahribata neden olan saldırılar karşısında herhangi bir koruma sağlanması söz konusu değildir. Hâlbuki çevrenin insanoğluna sağladığı fayda madalyonun sadece bir yüzüdür; esas olan çevrenin insanoğluna sağladığı faydadan ziyade, kendi içinde taşıdığı değerdir. Bu görüşü dile

getiren çevre merkezci yaklaşım (*ecocentric perspective*), çevre unsurlarının insan hayatının devamlılığını sağlamada herhangi bir önem taşımasa dahi, koruma altına alınmasını öngörmektedir.¹⁶

Uluslararası hukukun bir alt başlığı olarak çevre hukukunun şekillendiği bu dönemde, çevrenin korunmasına ilişkin kurallar daha çok barış zamanı esas alınarak hazırlanmış ve uygulanan uluslararası hukuka da bu çerçevede yansımıştır.¹⁷ Fakat Vietnam Savaşı başta olmak üzere yaşanan olumsuz örneklerin etkisiyle silâhlı çatışmalarda çevrenin korunması gündeme gelmiş ve zamanla öncelik kazanmıştır. Bu dönemde silâhlı çatışmalarda çevrenin korunmasına ilişkin doğrudan hükümlere yer veren iki temel düzenleme karşımıza çıkmaktadır. Vietnam Savaşı'nın ardından beş yıl gibi kısa sayılabilecek bir sürede, silâhlı çatışmalarda çevrenin bir savaş aracı veya yöntemi olarak kullanılmasını yasaklayan ENMOD ile yine silâhlı çatışmalarda çevrenin korunmasına ilişkin hükümlere yer veren 1949 Cenevre Sözleşmeleri'ne Ek I Nolu Protokol kabul edilmiştir. Aşağıda ayrıntılarıyla görüldüğü üzere aralarında içerik itibarıyla herhangi bir örtüşme bulunmayan her iki düzenleme arasında amaç, uygulama ve aranan şartlar bakımından önemli farklılıklar bulunmaktadır. Özel olarak silâhlı çatışmalarda çevrenin korunmasına hasredilmiş veya bu amaca yönelik hükümlere yer veren bu tür hukuki düzenlemelerin yanı sıra, uluslararası örf ve âdet hukuku çerçevesinde dolaylı bir şekilde de olsa bu amaca hizmet eden başka düzenlemelerle de karşılaşılmaktadır.

A. Askerî Amaçlarla ya da Daha Başka Düşmanca Amaçlarla Çevrenin Değiştirilmesi Tekniklerinin Kullanılmasının Yasaklanmasına İlişkin Sözleşme/ENMOD (1977)

Silâhlı çatışmalarda çevrenin korunmasına dair özel hükümler içeren ilk uluslararası düzenleme, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından kabul edilen ve İngilizce kısaltmayla ENMOD olarak bilinen 18 Mayıs 1977 tarihli Askerî Amaçlarla ya da Daha Başka Düşmanca

¹⁶ Jessica C. LAWRENCE & Kevin jon HELER, "The First Ecocentric Environmental War Crime: The Limits of Article 8(2)(b)(iv) of the Rome Statute", *Georgetown International Environmental Law Review*, Sayı 20, 2007, s. 64–65.

¹⁷ PAZARCI, (dn. 8), s. 103.

Amaçlarla Çevrenin Değiştirilmesi Tekniklerinin Kullanılmasının Yasaklanmasına İlişkin Sözleşme'dir.¹⁸ Vietnam Savaşı'nda çevrenin stratejik ve taktik açıdan oynadığı rol ve çevrenin maruz kaldığı tahribat üzerine kabul edilen bu düzenlemede, çevreye yönelik zararın insan hayatına yönelik etkilerine vurgu yapılmıştır. İnsan varlığının sürdürülebilmesi için çevrenin korunmasının bir gereklilik olarak nitelendirildiği Sözleşme'de, çevre üzerinde değişiklikler yapılarak çevrenin bir savaş aracı olarak kullanılmasına engel olmak amaçlanmıştır. Nitekim madde 1(1)'de; taraf devletlerin herhangi birisi üzerinde yaygın, uzun süreli veya ağır zarara neden olan çevre değiştirme tekniklerinin, askerî veya diğer düşmanca amaçlar doğrultusunda kullanılması yasaklanmıştır. Taraf devletler bu tür tekniklere başvurmadan edildiği gibi, madde 1(2)'de herhangi bir devletin devletler topluluğunun veya uluslararası teşkilatın yasaklanmış fiillerin gerçekleştirilmesi doğrultusunda yardımda veya söz konusu teknikleri kullanmaya yönelik teşvikte bulunmaları da yasaklanmıştır. Öte taraftan ilk maddede yasaklanan teknikler ikinci maddede açıklığa kavuşturulmuş; dünya ve uzayın dinamiği, oluşumu ve yapısı üzerinde bilinçli bir şekilde oynanması yasak kapsamında değerlendirilmiştir.¹⁹ Sözleşme'de açıkça silâhlı çatışma veya savaş ifadesi kullanılmamış ama daha geniş bir anlam ifade eden "askerî veya her tür düşmanca kullanım" ifadesine yer verilmiştir. Söz konusu yöntemlerin saldırı veya müdafaa amaçlı olması önemli değildir. Ama her halükarda askerî veya düşmanca bir niteliğe sahip olması gerekmektedir.

Sağlamış olduğu bu korumaya rağmen ENMOD, çevrenin silâhlı çatışmalarda maruz kaldığı zararın sadece bir yönünü düzenlemekte

¹⁸ The Convention on the Prohibition of Military or Any Other Hostile Use of Environmental Modification Techniques (ENMOD), G.A. Res. 31/72, U.N. GAOR 31st Sess., Supp. No. 39, U.N. Doc. A/31/39 (Dec. 10, 1976). 18 Mayıs 1977'de imzaya açılan Sözleşme, 5 Ekim 1978'de yürürlüğe girmiştir. Türkiye 17 Mayıs 1977'de Sözleşme metnini imzalamış, ancak metinde yer verilen kimi ifadelerin tam olarak açıklığa kavuşturulmadığı ve subjektif değerlendirmelere imkân sağladığı gerekçesiyle Sözleşme'yi onaylamaktan kaçınmıştır. Sözleşme'nin metni ve Türkiye'nin bu konudaki çekincesi için sırasıyla bkz. <http://www.icrc.org/ihl.nsf/FULL/460?OpenDocument>; <http://www.icrc.org/ihl.nsf/NORM/19A2EB98DAAC2C02C1256402003FD262?OpenDocument> (15 Nisan 2010).

¹⁹ Aslında söz konusu teknikler, Sözleşme'nin hazırlık aşamasında bazı örnekler verilerek somutlaştırılmıştır. Bir bölgenin ekolojik dengesini bozma; bulut, yağmur, hortum ve kasırga dâhil hava durumunda değişikliklere neden olma; iklim şartlarının, okyanus akıntılarının yönünün, ozon tabakasının ve iyonosferin değiştirilmesi; deprem ve etkili dalgalara neden olma verilen örnekler arasında yer almaktadır. Ancak nihai metinde bunlara yer verilmemiştir. Bkz. SCHMITT, (dn. 13), s. 279.

olup, çevreyi değiştirmeye yönelik tüm teknikleri yasaklamamıştır. Getirilen yasak, bu tür tekniklerin askerî ve her tür düşmanca amaçlar doğrultusunda kullanılmasıyla sınırlandırılmış, belirli şartların karşılanması halinde bu tür tekniklere başvurulabileceği kabul edilmiştir. Nitekim madde 3(1)'de Sözleşme hükümlerinin çevre değiştirme tekniklerinin barışçıl amaçlar doğrultusunda kullanılmasına herhangi bir engel teşkil etmediği ifade edilmiştir. Dolayısıyla söz konusu tekniklere yönelik araştırma ve geliştirme faaliyetleri ile bu tekniklerin test edilmesi yasak kapsamında yer almamaktadır. Öte taraftan ENMOD ile doğrudan çevreye yönelik zarar verici davranışlar yasaklanmamış, bir savaş yöntemi olarak çevrenin bilinçli bir şekilde değiştirici usullere tâbi tutulması yasaklanmıştır. Dolayısıyla ENMOD'un sağladığı koruma çevreye kasten verilen zararlarla sınırlıdır. Bu durumda etkisi bilinmeksizin bu tür tekniklere başvurulması ve neticede oluşan zararlar yasak kapsamında değerlendirilmeyecektir. Ayrıca kitle imha silâhlarının ya da konvansiyonel silâhların kullanılması halinde gerçekleşmesi kaçınılmaz zararlar da yasak kapsamında yer almamaktadır. Diğer taraftan Sözleşme'de belirtilen çevre değiştirme tekniklerinin yasak kapsamında değerlendirilebilmesi için, "yaygın, uzun süreli veya ağır zarar" şeklinde belli bir eşiğe ulaşması şart koşulmuştur. Madde metnindeki ifade tarzından hareketle, bu üç şarttan herhangi birinin somut olayda gerçekleşmesinin yeterli görüldüğü anlaşılmaktadır. Hükmün bu haliyle 1949 Cenevre Sözleşmeleri'ne Ek I Nolu Protokol'e nazaran daha güçlü bir koruma sağladığı açıktır. Ancak bu ifadelerden ne anlaşılması gerektiği Sözleşme metninde açıklığa kavuşturulmamıştır.²⁰ Keza belirtilen tekniklerin kullanımını sadece diğer taraf devletler bakımından yasaklanmış, kendi ülkesi veya diğer bir devlet ülkesi ya da açık denizler gibi herhangi bir devletin ülkesi içinde yer almayan alanlarda yasaklanmasına yönelik bir hükme yer verilmemiştir. Bu durumda taraf devletin kendi ülke sınırları içinde veya Sözleşme'ye taraf olmayan bir devletin ülkesinde

²⁰ Cenevre'de toplanan Silâhsızlanma Konferansı bünyesinde hazırlanan ve BM Genel Kuruluna sunulan çalışma ile birlikte bu belirsizlik ortadan kaldırılmıştır. Buna göre "yaygın, uzun süreli veya ağır zarar" ifadesi sırasıyla; birkaç yüz kilometrekarelik bir alan, birkaç ay veya yaklaşık olarak bir sezonluk dönem, insan hayatı ile doğal ve ekonomik kaynaklar veya diğer değerler üzerinde önemli sayılabilecek bir zarar veya bozulma şeklinde yorumlanacaktır. Bkz. Report of the Conference of Committee on Disarmament, Understanding Relating to Article I of ENMOD, U.N. GAOR, 31rd Sess. Supp. No. 27 A/31/27. <http://www.icrc.org/ihl.nsf/FULL/460?OpenDocument> (15 Nisan 2010).

söz konusu teknikleri kullanmasının yasak olmadığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Sözleşme hükümlerinin uluslararası örf ve âdet hukuku niteliği kazanmadığı da dikkate alındığında, sadece taraf devletlerle sınırlı bir uygulama alanına sahip olduğu görülmektedir.²¹ Ayrıca Sözleşme hükümlerinin taraflardan birinin devlet dışı aktör olduğu silâhlı uyuşmazlıklarda uygulanıp uygulanmayacağı da belirsizdir.

Nihayet 4. madde de Sözleşme’de öngörülen yükümlülükleri uygulamanın taraf devletlerin sorumluluğunda olduğu, her bir devletin kendi yetki alanında gereken hukuki tedbirleri alması gerektiği ifade edilmiştir. Dolayısıyla taraf devlet, kendi yargı yetkisi veya kontrolü altında bulunan herhangi bir yerde Sözleşme hükümlerini ihlal eden hareketleri yasaklamayı ve önlemeyi taahhüt etmiştir. 5. maddeye göre taraf devletler Sözleşme’nin uygulanması bağlamında aralarında çıkabilecek sorunları, öncelikle danışma ve işbirliği yoluyla çözüme kavuşturacaklardır. Bu amaçla “Uzmanlar Danışma Komitesi” adıyla bir yapılanma oluşturulması ve taraf devletlerin aralarındaki sorunları bu Komiteye sunmaları öngörülmüştür. Ayrıca Sözleşme’yi ihlal eden taraf devletler aleyhine, BM Güvenlik Konseyine şikâyet yolu da açılmıştır. Sözleşme’ye aykırı davranışların BM Güvenlik Konseyine iletilerek sorunun çözüne kavuşturulmasına ilişkin bu hükmün, hantal ve idaresi güç bir süreci beraberinde getirdiğini söylemek gerekir. Özellikle Güvenlik Konseyinde veto yetkisinin kullanılması ihtimali, ilgili devlet aleyhine bir kararın çıkmasını zorlaştırıcı niteliktedir. Ayrıca yasaklanan tekniklerin kullanılması sonucunda meydana gelebilecek zararın tazmini ile ilgili şahısların cezaî sorumluluklarına ilişkin herhangi bir hükme yer verilmemiştir.

Tüm bu eksikliklerine rağmen ENMOD, uluslararası hukuk açısından silâhlı çatışmalarda çevrenin korunmasına yönelik ilk özel düzenleme olması sebebiyle önemlidir. Çevre değiştirme tekniklerinin askerî ve her tür düşmanca amaç doğrultusunda kullanılmasını yasaklayarak, çevrenin bir silâh şeklinde kullanılması ve çevrenin bu yolla zarara uğramasını önlemeyi amaçlaması bakımından taşıdığı önem ortadadır.

²¹ Phoebe OKOWA, “*Environmental Justice in Situations of Armed Conflicts*”, in *Environmental Law and Justice in Context*, Ed. Jonas Ebbesson & Phoebe Okowa, Cambridge University Press, Cambridge, 2009, s. 241.

B. 1949 Cenevre Sözleşmeleri'ne Ek I Nolu Protokol (1977)

Silâhlı çatışmalarda çevrenin korunmasına yönelik diğer bir düzenleme; 1949 Cenevre Sözleşmeleri'ne Ek I Nolu Protokol'dür. Aslında İkinci Dünya Savaşı'nın (1939–1945) ardından kabul edilen ve silâhlı çatışmalar hukukunun kodifiye edilmesi ile çatışma sırasında sivillerin korunması bakımından temel düzenlemelere yer veren 1949 Cenevre Sözleşmeleri'nde çevreye yer verilmemiştir.²² 1907 Lahey Sözleşmeleri'nde olduğu gibi 1949 Cenevre Sözleşmeleri'nde de, çevre merkezci yaklaşımın ileri sürdüğü şekilde çevrenin kendinden değere (*intrinsic value*) sahip olduğu düşüncesiyle hareket edilmemiştir. Aksine sivil halkın hayatlarını sürdürürebilmek için ihtiyaç duydukları kaynaklardan mahrum kalmasını önlemek esas amaç olmuştur. Ancak sözleşme düzenindeki eksiklikleri gidermek için ENMOD'un ardından kabul edilen I Nolu Ek Protokol'de, silâhlı çatışmalarda çevrenin korunmasına yönelik iki açık hükme yer verilmiştir. Bu hükümlerden ilki olan 35. madde şu şekilde kaleme alınmıştır:

“Madde 35 - Temel Kurallar

1. *Herhangi bir silâhlı çatışmada, çatışan tarafların savaş yöntemleri ve savaş araçlarını seçme hakkı sınırsız değildir.*
2. *Gereksiz yaralanmaya veya acıya sebep olan silâhların, mermilerin, malzemenin ve savaş yöntemlerinin kullanılması yasaktır.*
3. *Doğal çevrede yaygın, uzun süreli ve ağır zarar vermesi amaçlanan ya da vereceği tahmin edilen savaş yöntem ve araçlarını kullanmak yasaktır.”*

²² 12 Ağustos 1949 tarihli birbiriyle bağlantılı dört ayrı sözleşmeden oluşan 1949 Cenevre Sözleşmeleri'nde; uluslararası silâhlı çatışmalarda izlenmesi gereken kurallar, özellikle yaralılar, tutsak alınan siviller, çatışmalara hâlihazırda katılmayan veya katılmamış kişilere nasıl davranılacağına ilişkin kurallar düzenlenmiştir. 1949 Cenevre Sözleşmeleri olarak bilinen sözleşmeler sırasıyla I Nolu Savaş Alanındaki Silâhlı Kuvvetlerin Hasta ve Yaralılarının Durumlarının İyileştirilmesi Hakkındaki Cenevre Sözleşmesi; II Nolu Silâhlı Kuvvetlerin Denizdeki Hasta, Yaralı ve Kazazedelerin Durumlarının İyileştirilmesi Hakkındaki Cenevre Sözleşmesi; III Nolu Savaş Esirleri Hakkında Tatbik Edilecek Muameleye İlişkin Cenevre Sözleşmesi ve IV Nolu Savaş Zamanında Sivillerin Korunmasına İlişkin Cenevre Sözleşmesi'nden oluşmaktadır. 1949 Cenevre Sözleşmeleri ile birlikte oluşturulan sözleşme düzeninde var olan ya da sonradan çıkan eksiklikleri gidermek için 8 Haziran 1977 tarihli Uluslararası Silâhlı Çatışmalarda Mağdurların Korunmasına İlişkin I Nolu Ek Protokol ile Uluslararası Olmayan Silâhlı Çatışmalarda Mağdurların Korunmasına İlişkin II Nolu Ek Protokol kabul edilmiştir.

Görüldüğü üzere hükmün ilk iki fıkrasında, çatışan tarafların silâhli çatışmalarda kullanılacak silâhların seçiminde sınırsız bir seçme hakkına sahip olmadıkları ve gereksiz acılara neden olacak savaş yöntemlerinin yasaklandığı ifade edilmiştir. Çevre merkezci anlayış doğrultusunda kaleme alınan hükmün devamında; çevreye verdikleri veya verecekleri zarar coğrafi olarak yaygın, süre itibarıyla uzun süreli ve nitelik olarak da ağır savaş yöntem ve araçlarını kullanmak yasaklanmıştır.

Doğal çevrenin uzun süreli, yaygın ve ağır zararlara karşı korunmasının amaçlandığı 55. madde de doğal çevreye zarar getirmesi, halkın sağlığını ve hayatını tehlikeye sokması beklenen ve bu amaçla geliştirilmiş savaş araç ve yöntemlerinin kullanılması yasaklanmıştır. Madde metninde tam olarak şu hükme yer verilmiştir:

“Madde 55 - Doğal Çevrenin Korunması

1. Savaş sırasında yaygın, uzun süreli ve ağır zararlara karşı doğal çevrenin korunmasına dikkat edilecektir. Bu koruma; doğa1 çevrede zararlara sebep olan ya da sebep olması beklenen, böylece toplumun sağlığını ve varlığını sürdürmesini tehlikeye düşüren savaş yöntemlerinin ya da araçlarının kullanılmasını yasağını da içermektedir.

2. Misilleme yoluyla doğal çevreye saldırılarda bulunmak yasaktır.”

Madde metninden de anlaşıldığı üzere hükmün temel amacı, insanoğlunu çatışmanın olumsuz sonuçlarından korumaktır. Bu amaçla çevreye yönelik doğrudan zararların yanı sıra, önceden öngörülebilir zararlara neden olacak savaş yöntem ve araçlarına başvurmak da yasaklanmıştır. Çevreye yönelik zararın nitelikleri bakımından madde 35(3) hükmüyle benzerlik gösteren hüküm, toplum sağlığı ve varlığını sürdürmesi ile doğal çevrenin korunması arasında kurduğu bağ nedeniyle farklılık göstermektedir. 35. maddenin aksine insan merkezci anlayışla kaleme alınan hüküm, maddede düzenlenen yasağı sınırlandırmakta ve özel olarak çevreye yönelik zarar doğurucu davranışları, insan sağlığı veya varlığını etkilemesi halinde yasak kapsamında değerlendirmektedir.²³

²³ Zaten 55. madde, Protokol'ün sistematığı itibarıyla “sivil halk” başlıklı kısmında “sivil

Hiç şüphesiz her iki hüküm de kabul edildikleri tarih itibarıyla uluslararası hukuk açısından bir yenilik niteliğindedir. Kaynağına bakılmaksızın uluslararası silâhlı çatışma kapsamında gerçekleştirilen hareketlerden kaynaklanan belirli bir düzeyin ötesindeki zararların tümüyle yasaklanması amaçlanmıştır. Bu amaca yönelik olarak madde 35(3)'de doğal çevre üzerinde doğrudan veya dolaylı bir şekilde yaygın, uzun süreli ve ağır zarar vermesi amaçlanan ya da vereceği tahmin edilen savaş yöntem ve araçlarının kullanılmayacağı ifade edilmiştir. Burada çevreye zarar vermeye yönelik özel bir kast aranmamıştır. Dolayısıyla çevreye zarar verme ihtimali bulunan davranışları da bu kapsamda değerlendirmek mümkündür. Ancak Protokol'de yaygın, uzun süreli ve ağır zarardan ne anlaşılması gerektiğini gösterir açıklayıcı bir ifadeye yer verilmemiştir. Uluslararası Kızılhaç Komitesi (*International Committee of the Red Cross/ICRC*) tarafından Protokol hükümlerine dair hazırlanan yorum metninde, söz konusu kavramların açıklanması yoluna gidilmiştir.²⁴ Buna göre “yaygın, uzun süreli veya ağır zarar” ifadesinden sırasıyla; birkaç yüz kilometrekareden daha az bir coğrafi alan, on yıl veya daha fazla bir süre, sivil nüfusun hayatını sürdürebilmesi açısından önemli riskler doğuran veya ciddi sağlık sorunlarına yol açan zarar anlaşılmalıdır. Bu durumda aranan şartların özellikle de uzun süreli zarar şartının çatışma anında karşılanmasının mümkün olmadığı görülür. Bu da Protokol'ün silâhlı çatışma anına ilişkin bir koruma sağlamaktan uzak olduğunu göstermektedir. Ayrıca ENMOD'un aksine yaygın, uzun süreli ve ağır zarar şartlarının birlikte gerçekleşmesi aranmıştır. Hâlbuki bu ölçekte bir zararın somut olayda birlikte gerçekleşmesi neredeyse imkânsızdır. Bu durumda öngörülen eşiğe ulaşmayan çevreye yönelik daha düşük dereceli zararlar Protokol hükümlerine aykırı sayılmayacaktır. Aslında olması gereken üç şartın birlikte aranması değil, en azından ENMOD'da olduğu gibi somut olayda herhangi birinin gerçekleşmesinin yeterli görülmesidir.²⁵ Hem aranan şartların içeriği

hedefler” alt başlığıyla yer almaktadır. Bu tasnif tarzı, çevrenin bizatihi kendi niteliğinden ötürü değil sivil bir obje teşkil etmesi münasebetiyle koruma altına alındığını göstermektedir.

²⁴ Sandoz, C. Swinarski, B. Zimmermann, Commentary on the Additional Protocols of 8 June, 1977, to the Geneva Conventions of 12 August, 1949, at 416–417, 1987'den nakleden Roman REYHANI, “*Protection of the Environment During Armed Conflict*”, *Misouri Environmental Law and Policy Review*, Sayı 14, 2007, s. 331.

²⁵ Öngörülen eşiğin oldukça yüksek olduğu, NATO'nun Kosova Müdahalesi'nde hedef alınan tesislerden etrafa yayılan radyoaktif kirliliğin neden olduğu çevre zararına dair

hem de bunların birlikte gerçekleşmesi zorunluluğu dikkate alındığında I Nolu Ek Protokol'ün, ENMOD'a nazaran daha yüksek bir eşik öngördüğü söylenebilir. Buradan çıkan diğer bir sonuç; çatışmada çevreye zarar verilmesi amaçlanmadığı ve böyle bir sonucun beklenmediği hallerde gerçekleşen çevreye yönelik tahribatın yasak kapsamında yer almadığıdır.

Öte taraftan I Nolu Ek Protokol'de öngörülen koruma, uluslararası silâhlı çatışmalarla sınırlı tutulmuştur. Oysa özellikle Soğuk Savaş sonrası dönemde, uluslararası nitelikte olmayan silâhlı çatışmalar giderek yaygınlık kazanmıştır.²⁶ Uluslararası silâhlı çatışmalar bağlamında kaleme alınan söz konusu hükümlerle birlikte diğer savaşan devletin ülkesine yönelik çevre zararlarını önlemek amaçlanmış, devletin kendi ülkesi üzerindeki tasarrufları hususunda herhangi bir hükme yer verilmemiştir. Ayrıca 55. maddede çevreyi korumaya yönelik tedbirlerin alınacağından bahsedilmiş, ancak bunların neler olduğu açıklığa kavuşturulmamıştır. Belirtilmesi gereken bir başka husus, 80. madde uyarınca Sözleşmeler'in ve Protokoller'in uygulanmasında sorumluluğun taraf devletlere bırakılmış olmasıdır. Nitekim madde 86(1)'de, taraf devletlerin ve çatışan tarafların Sözleşmeler'e ve Protokol'e yönelik ağır ihlalleri engelleyecekleri ve diğer bütün ihlalleri bastırmak için gereken tüm tedbirleri gecikme olmaksızın alacakları hükmüne yer verilmiştir. Ancak sorumluluğun bu şekilde devletlere bırakılmış olması, öngörülen korumanın sağlanmasını güçleştirmektedir. Buna ilave olarak öngördüğü sınırlandırmalar ve aradığı

hazırlanan raporda da gündeme gelmiştir. Raporda örnek olarak uzun süreli zarar ifadesi ele alınmış ve burada kastedilenin aylarla değil yıllarla ifade edilen bir süreye yayılan zarar olduğuna dikkat çekilmiştir. Nitekim rapora konu teşkil eden saldırılarda meydana gelen çevre tahribatının aranılan boyutlara ulaşmadığı ve Protokol'ün ihlal edilmediği sonucuna ulaşılmıştır. Bkz. Final Report to the Prosecutor by the Committee Established to Review the NATO Bombing Campaign Against the Federal Republic of Yugoslavia, Parag. 15, 17, 25. <http://www.icty.org/sid/10052> (15 Nisan 2010).

²⁶ Uluslararası nitelik taşımayan silâhlı çatışmaların düzenlendiği II Nolu Ek Protokol'ün hazırlık aşamasında, benzer hükümlere buradada yer verilmesi gündeme gelmiş ancak nihai metinde bu yönde açık bir hükme yer verilmemiştir. Bununla birlikte 14 ve 15. madde gibi dolaylı da olsa bu yönde koruma sağlayan hükümlerle karşılaşılacaktır. Örneğin 14. maddede, sivil halkın hayatta kalması için vazgeçilmez nitelik taşıyan malzemenin korunması amaçlanmaktadır. 15. maddede ise; tehlikeli güçler içeren baraj, su kanalları ve nükleer enerji santralleri gibi yapılara ya da tesislere yönelik bir saldırının tehlikeli maddelerin açığa çıkmasına ve sivil halk arasında çok sayıda kişinin hayatını kaybetmesine yol açma ihtimali bulunduğu takdirde bu tür hedeflere saldırılmayacağı hükmüne bağlanmıştır.

yüksek eşik sebebiyle madde 35 ve madde 55'in çatışan taraflara yönelik ciddi bir kısıtlama getirmediği ve silâhlı çatışmalarda çevrenin korunmasına ilişkin yeterli bir koruma sağlamaktan uzak olduğu söylenebilir.

Protokol hükümlerinin büyük bir kısmı, uluslararası örf ve âdet hukukunun bir parçası haline gelmiştir. Bununla birlikte doğal çevre üzerinde yaygın, uzun süreli ve ağır zarara neden olan hareketlerin yasaklanmasına ilişkin hükmün, uluslararası örf ve âdet hukuku kuralları niteliği kazandıktan sonra kazanmadığı hususu doktrinde tartışmalıdır. Örneğin Cassese, 55. maddenin genel bir mutabakatı yansıttığı ve uluslararası toplum açısından bağlayıcı değere sahip olduğu görüşündedir.²⁷ Buna mukabil madde 35(3) ile madde 55(1)'in uluslararası örf ve âdet hukukunun bir parçası haline geldiği yönündeki görüşleri kabul etmeyen Dinstein ve Okowa, söz konusu hükümlerin sadece taraf devletler için hüküm ifade ettiğini ileri sürmektedir.²⁸ Benzer şekilde Uluslararası Adalet Divanı (UAD), 8 Temmuz 1996 tarihli Nükleer Silâhların Kullanımına İlişkin Danışma Görüşü'nde, çevrenin korunmasına dair ilave bir koruma sağlanan madde 35(3) ve madde 55(1)'in doğal çevrenin yaygın, uzun süreli ve ağır zararlara karşı korunmasına ilişkin genel bir yükümlülük öngördüğünü ve sadece taraf devletler açısından bağlayıcı değere sahip olduğu sonucuna ulaşmıştır.²⁹ ABD, İngiltere ve Fransa gibi söz konusu hükümlerden özel olarak etkilenen devletlerin de bunların uluslararası örf ve âdet hukuku içinde değerlendirilmesine karşı çıktığı dikkate alındığında UAD'nin görüşünün yerinde bir görüş olduğu söylenebilir.

C. Çevrenin Uluslararası Örf ve Âdet Hukuk Kuralları Çerçevesinde Korunması

Bilindiği üzere uluslararası hukukun kaynakları arasında yer alan uluslararası örf ve âdet hukuku, uluslararası hukuk kişilerinin tutum

²⁷ Antonio Cassese, *International Law*, Second Edition, Oxford: Oxford University Press, 2005, pp. 419–420'den nakleden Marco ROSCINI, "Protection of Natural Environment in Time of Armed Conflict", http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1351888 (15 Nisan 2010).

²⁸ DINSTEIN, (dn. 12), s. 537; OKOWA, (dn. 21), s. 241.

²⁹ Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons, Advisory Opinion, I.C.J. Reports 1996, p. 31.

ve davranışları neticesinde oluşan yazılı olmayan uluslararası hukuk kuralları anlamına gelmektedir.³⁰ Silâhlı çatışmalar hukuku bağlamında da özellikle geçtiğimiz yüzyılda kat edilen gelişimin bir sonucu olarak uluslararası örf ve âdet hukuku niteliği kazanan ve silâhlı çatışmalar hukukunun temelini teşkil eden belirli kurallar oluşmuştur. Bunlar, UAD'nin de belirttiği üzere askerî gereklilik, orantılılık, ayırım gözetme ve insancılık ilkesi şeklinde dört ilke üzerine kuruludur.³¹ UAD'nin kararı da dikkate alındığında, dolaylı ve sınırlı bir koruma öngörmekle birlikte söz konusu uluslararası hukuk ilkelerinin silâhlı çatışmalarda çevrenin korunması kapsamında uygulanacağı görüşü, herhangi bir tartışmaya yer bırakmamaktadır.³²

1. Askerî Gereklilik İlkesi

Silâhlı çatışmalar sırasında çevrenin korunması hususunda uluslararası örf ve âdet hukukunun varlığını ve içeriğini etkileyen en temel ilke; askerî yarar sağlamayan, gereksiz yıkım ve zararlara sebep olan davranışları yasaklayan askerî gereklilik ilkesidir.³³ Söz konusu ilke, silâhlı çatışmalarda askerî gereklilik taşımayan zarar verici yöntem ve silâhların kullanılmasını yasaklayarak çevreye zarar verilmesine engel olmayı amaçlamaktadır. Askerî gereklilik ilkesinin kodifiye edildiği 1907 tarihli IV Nolu Kara Savaşındaki Kanun ve Âdetlere İlişkin Lahey Sözleşmesi'ne Ek Lahey Düzenlemeleri madde 23(g) uyarınca, savaşın zorunlu kıldığı gereklilik hali hariç, düşman mallarını tahrip ve müsadere etmek yasaklanmıştır. Burada açıkça çevre-

³⁰ Uluslararası örf ve âdet hukuku hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. HÜSEYİN PAZARCI, *Uluslararası Hukuk Dersleri*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2009, s. 104–114.

³¹ Divan söz konusu ilkeleri; silâhlı çatışmalarda kullanılan silâhların ve başvuru olan savaş taktiklerinin askerî hedeflerle sınırlı olması, askerî amaçlar doğrultusunda makul bir şekilde gerekli olduğu kadar orantılı kuvvet kullanılması, mağdurlar üzerinde gereksiz acıya sebep olunmaması veya tarafsız ülkelerdeki insan ve nesnelere zarar verilmemesi şeklinde sıralamış ve bunları uluslararası insancıl hukukun dokusunu oluşturan temel ilkeler şeklinde nitelendirmiştir. Bkz. Ayşe Nur TÛTÛNCÛ, "Nükleer Silâhların Kullanımının Yasaklanması Sorunu", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 4, Sayı 2, 2004, s. 12.

³² UAD, çevreyi gereklilik ve orantılılık şartlarına uygun olup olmadığına ilişkin yapılacak değerlendirmede dikkate alınacak unsurlardan biri şeklinde nitelendirmiştir. Bkz. *Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons, Advisory Opinion, I.C.J. Reports 1996*, p. 30.

³³ PAZARCI, (dn. 8), s. 112.

ye yer verilmemiş olmakla beraber çatışma sırasında doğabilecek çevreye yönelik zararların ilke kapsamında değerlendirilmesi mümkündür.³⁴ 55. maddede ise, düşmana ait mülkiyetin yanı sıra işgal edilen topraklarla sınırlı da olsa ormanların korunması öngörülmektedir. Benzer şekilde IV Nolu Cenevre Sözleşmesi, “Malların İmha Edilmesi Yasağı” başlığı altında düzenlediği 53. maddede, işgal edilen topraklarda askerî harekâtın gerekli kıldığı haller hariç ferden veya müştereken özel şahıslara, devlete veya diğer topluluklara ait menkul ve gayrimenkul malların imhası yasaklanmıştır. Maddeyle birlikte işgal edilen topraklarda olmak kaydıyla hem özel şahıslara hem de devlete ait malları korumak amaçlanmıştır. Doğal kaynaklar da koruma altına alınan mülkiyet kapsamına girmektedir.³⁵ Öte yandan BM Genel Kurulu tarafından kabul edilen 47/37 sayılı ve 25 Kasım 1992 tarihli Silâhlı Çatışmalarda Çevrenin Korunması başlıklı kararda da askerî gereklilik olmaksızın gerçekleştirilen çevreye yönelik tahribatın açıkça uluslararası hukuka aykırı olduğu ifade edilmiştir.³⁶ Genel Kurul kararları bağlayıcı olmamakla birlikte oybirliği ile alınan bu karar, uluslararası toplumun ortak iradesini yansıtmaması (*opinio juris*) bakımından önemlidir. Tüm bu hükümlere rağmen Pazarci'nin da haklı olarak işaret ettiği üzere askerî gereklilik ilkesinin kabulü, arınan şartların gerçekleşmesi halinde zımnen çevreye zarar verilebileceği anlamına gelmektedir.³⁷ Bu durum, sağlanmaya çalışılan korumayı tümünden sonuçsuz kılacak niteliktedir. Bu nedenle askerî gereklilik ilkesi çevrenin sürdürülebilirliği ve canlı hayatın devamlılığı dikkate alınarak yorumlanmalıdır.

2. Ayrım Gözetme İlkesi

Somut olayda hedef alınan nesnenin askerî yönden haklı bir hedef olduğu kabul edildiği takdirde, bu kez diğer ilkelere uyulup uyulmadı-

³⁴ Ancak gayrimenkul ve tarım arazileri gibi koruma altına alınmış olmakla birlikte bu kapsamda değerlendirilmesi mümkün olmayan benzeri çevre unsurları kapsam dışında bırakılmıştır.

³⁵ Mülkiyetin imhasına ilişkin bu yasak, sadece işgal edilen topraklar için uygulanabilir niteliktedir. Dolayısıyla işgal altında olmayan topraklarda bu tür davranışlarda bulunulmasını yasaklayan herhangi bir hükme yer verilmemiştir.

³⁶ G.A. Res. 47/37 U.N. GAOR, U.N. Doc. A/RES/47/37 (1992).

³⁷ PAZARCI, (dn. 8), s. 112.

ğı gündeme gelmektedir. Bu ilkelerden biri olan ve sivil nüfus ile sivil nesnelere yönelik bazı davranışların yasaklanması yoluna gidilmiştir.³⁸ Orantılılık ilkesiyle oldukça yakın bir ilişkiye sahip bu ilke, silâhların ayırım gözetilmeksizin kullanılmasını yasakladığı gibi, ayırım gözetmeye imkân vermeyen silâhların veya savaş yöntemlerinin kullanılmasını da yasaklamaktadır.

Bilindiği üzere uluslararası insancıl hukuk çerçevesinde belirli şahıslara ve mallara yönelik bazı davranışların yasaklanması yoluna gidilmiştir.³⁹ Tarafların sivil halk ile savaşçıları, sivil hedefler ile askerî hedefleri birbirinden ayırmaları ve operasyonlarını sadece askerî hedeflerle sınırlandırmaları gerekmektedir. Nitekim I Nolu Ek Protokol madde 51(4)'de, özel olarak ayırım gözetilmeksizin yapılan saldırılar yasaklanmış ve bu kategori içinde yer alan saldırı türleri sıralanmıştır. Öte yandan saldırıların sadece askerî hedeflerle sınırlı olacağını öngören madde 52(1)'de, sivil hedeflerin saldırı ya da misillemelere konu edilemeyeceği hüküm altına alınmıştır. Dolayısıyla askerî operasyonlarda sivil halkı, sivilleri ve sivil hedefleri hedef dışı tutmak için gereken özenin gösterilmesi gerekmektedir. Madde 52(2)'de ise askerî hedefler; doğaları, konumları, amaçları ya da kullanımları gereği askerî eylemlere etkin bir katkıda bulunan ve tamamen ya da kısmen yıkılması, ele geçirilmesi ya da tarafsızlaştırılması durumunda kesin bir askerî yarar sağlayan hedefler şeklinde sınırlandırılmıştır. Bu durumda doğal çevreye yönelik bir saldırının hukuken meşru kabul edilebilmesi, hedefin askerî harekete katkı sağlaması ya da en azından yıkılması, ele geçirilmesi ya da tarafsızlaştırılmasının askerî bir yarar

³⁸ Örneğin I Nolu Ek Protokol madde 52'de saldırıların askerî hedeflerle sınırlandırılacağı, sivil hedeflerin saldırı ya da misillemelere hedef olamayacağı ifade edilmiştir. Madenin devamında askerî hedefler; doğaları, konumları, amaçları ya da kullanımları gereği askerî eylemlere etkin bir katkıda bulunan ve tamamen ya da kısmen yıkılması, ele geçirilmesi ya da tarafsızlaştırılması durumunda, zamanın şartlarında, kesin bir askerî yarar sağlayan hedefler şeklinde sınırlandırılmış, bunun dışında kalan tüm hedefler de sivil hedef kabul edilmiştir.

³⁹ Korunan şahısların kimler olduğu I, II, III ve IV Nolu Cenevre Sözleşmeleri'nde sırasıyla madde 13, 24–26; 12–13, 36–37; 4, 33; 4, 13 ve 20'de açıklığa kavuşturulmuştur. Öte yandan şahısların yanı sıra hastane binaları ile sivillere ait menkul ve gayrimenkul mallar dâhil mülkiyetin korunmasına yönelik hükümlere de yer verilmiştir. Örneğin IV Nolu Cenevre Sözleşmesi madde 33'de korunan şahıslara ait mallara yönelik yağma ve misillemeler; madde 53'de de özel şahıslara veya devlete yahut herhangi bir teşekküle ait malların imhası yasaklanmıştır.

sağlamasına bağlıdır. Çevreye yönelik zararların genellikle uzun dönemli olduğu dikkate alındığında çevreyi hedef alan saldırıların askerî yarar sağlamadığı görülür. Buna rağmen, normalde askerî bir nitelik taşımayan orman gibi bir çevre unsurunun doğrudan çatışmaya destek amaçlı kullanılması halinde hedef alınabileceği sonucu ortaya çıkmaktadır. Keza enerji santrali veya tesislerine yönelik bir saldırı, askerî yarar sağladığı takdirde mümkün olabilecektir. Çevre açısından potansiyel tehlikeleri beraberinde getiren bu ihtimal, söz konusu ilkenin zayıf yönünü oluşturmaktadır.

3. Orantılılık İlkesi

Orantılılık ilkesi, beklenen somut ve doğrudan askerî yarara oranla siviller üzerinde aşırı derecede zarara neden olan savaş yöntemlerinin yasaklanmasını amaçlamaktadır. I Nolu Ek Protokol'de sivil halkın korunmasına ilişkin madde 51(5)(b); kazara sivil yaşam kaybına, sivillerin yaralanmasına, sivil hedeflerin zarar görmesine ya da bunların hepsine neden olması beklenen, tahmin edilen somut ve doğrudan askerî yarara nazaran ölçüsüz sayılabilecek saldırıyı ayırım gözetmeyen saldırı kategorisi içinde değerlendirmektedir. Yine I Nolu Ek Protokol'de koruyucu önlemlerin düzenlendiği madde 57(3)'de, muhtemel askerî hedeflerle saldırı araç ve yöntemleri arasında seçim yapılırken, sivil hayatı ve sivil hedefleri en az tehlikeye atması beklenen saldırıların tercih edilmesi gerektiği hükmüne yer verilmiştir. Saldırı öncesi beklenen sonuçların değerlendirilmesini gerekli kılan bu ilke, doğal çevreyi koruyacağı düşünülerek yorumlanmalıdır. Yapılacak değerlendirme neticesinde çevreye yönelik zararın askerî amaçtan daha ağır olduğu kanaatine ulaşıldığı takdirde saldırıdan vazgeçilmelidir. Ancak buradan çıkan bir diğer sonuç, askerî harekâttan beklenen somut ve doğrudan yararlarla doğal çevreye yönelik zarar arasında orantı olduğu takdirde bu tür bir saldırının gerçekleştirilebilir olduğudur.

4. İnsaniyet İlkesi

Diğer üç ilkeyi tamamlayan insaniyet ilkesi, savaşlarda gereksiz acı verilmesini ve insanlık kurallarıyla bağdaşmayan hareketlerde bulu-

nulmasını önlemeyi amaçlamaktadır.⁴⁰ Bu ilkeye göre, düşmana karşı kullanılacak silâhlar ve başvurulacak savaş yöntemleri sınırsız değildir. Nitekim 1907 tarihli IV Nolu Kara Savaşındaki Kanun ve Âdetlere İlişkin Lahey Sözleşmesi'ne Ek Lahey Düzenlemeleri madde 23(e), gereksiz acı veren silâh, mühimmat ve malzemelerin kullanılmasını yasaklamıştır. Benzer şekilde I Nolu Ek Protokol madde 35(1-2)'te; tarafların silâhlı çatışmalarda başvuracağı savaş araç ve yöntemlerini seçme hakkının sınırsız olmadığı, gereksiz yaralanmaya ve acı çekilmesine yol açan silâhların, mermilerin, malzemenin ve savaş yöntemlerinin kullanılmasının yasak olduğu ifade edilmiştir. Öte taraftan madde 54(2)'te; sivil halkın varlığını sürdürebilmesi için ihtiyaç duyduğu gıda maddeleriyle bunların yetiştirildiği tarım alanları, besi hayvanları, içilebilir su tesis ve depoları ile sulama tesislerine saldırmak, bunları yok etmek ya da kullanılamaz hale getirmek yasaklanmıştır. Keza tehlikeli unsurlar içeren yapı ve tesislerin korunmasına ilişkin 56. madde; baraj, su kanalı, nükleer santral gibi tehlikeye arz eden unsurları bünyesinde barındıran tesis ve yapıların askerî hedef teşkil etse ya da askerî hedef içerse dahi hedef alınamayacağı hükmüne yer vermiştir. Ancak çevre açısından risk taşıyan yapı ve tesisler madde metninde sınırlı bir şekilde sayılmıştır. Hâlbuki Körfez Savaşı (1990-1991), NATO'nun Kosova Müdahalesi (1999) ve İsrail-Lübnan Savaşı (2006) örneklerinde açıkça görüldüğü üzere petrol üretim ve dolun tesisleri gibi silâhlı çatışmalarda çevrenin korunması açısından risk taşıyan tesisler de hedef alınabilmektedir. Bu nedenle bu tür tesis ve yapıları da içeren daha kapsamlı bir listeye ihtiyaç olduğu açıktır.

D. Bireysel Cezaî Sorumluluk ve Uluslararası Ceza Mahkemesi

Silâhlı çatışmalarda çevrenin korunmasına ilişkin mevcut uluslararası düzenlemelerde, sorumluluk bağlamında sadece devletler açısından yükümlülük doğuran hükümlere yer verilmiştir. Bu da verilen zararın tazminine ilişkin sınırlı bir sorumluluktur ve ancak zarar gerçekleştikten sonra söz konusu olmaktadır. Buna karşın bireysel cezaî sorumluluk çerçevesinde sorumlu şahısların yargılanarak cezalandırılacak olması, doğrudan şahıslara yönelik olup caydırıcıdır. Bu durum-

⁴⁰ SCHWABACH, (dn. 11), s. 17-18.

da haklı olarak çevreye ilişkin suçların tespit edilmesi ve silâhlı çatışmalarda çevreyi zarara uğratan şahısların bireysel cezaî sorumluluklarına gidilmesi gündeme gelmektedir.

Geçmişte az da olsa bu tür örneklerle karşılaşılmaktadır. Örneğin İkinci Dünya Savaşı'nın ardından kurulan Birleşmiş Milletler Savaş Suçları Komisyonu, mevcut kaynakları korumak için gereken oranı dikkate almaksızın Polonya ormanlarını keserek yok etmekle suçlanan dokuz Alman sivil idarecinin savaş suçlarından dolayı yargılanabileceği sonucuna ulaşmıştır.⁴¹ Benzer şekilde Nürnberg Uluslararası Askerî Ceza Mahkemesi, tarım arazilerini bilinçli bir şekilde yakarak ziraî açıdan elverişsiz hale getirmenin savaş suçları kapsamında ele alınabileceği yönünde karar vermiştir. Hatta Alman General Alfred, yapılan yargılama neticesinde askerî gereklilik almaksızın yerleşim yerlerinin keyfi ve ölçüsüz bir şekilde tahrip edilmesini suç sayan madde 6(1)'i ihlal ettiği gerekçesiyle suçlu bulunmuştur.⁴² Kararda, sanığın Norveç ve Rusya'da kavrulmuş toprak taktiğini uygulaması neticesinde çevreye verdiği zarar belirleyici olmuştur. Nispeten başarılı sayılabilecek bu tür örneklerle rağmen savaş sonrasında kabul edilen uluslararası düzenlemelerde, silâhlı çatışmalarda gerçekleşen çevre zararı nedeniyle uluslararası düzeyde bireysel cezaî sorumluluğa dair herhangi bir hükme yer verilmemiştir. Özellikle, 1949 Cenevre Sözleşmeleri'nde düzenlenen ağır ihlaller sisteminde çevreye yönelik zarar verici davranışlara yer verilmemiş olması önemli bir eksikliktir. Sözleşme düzenindeki eksiklikleri gidermek için kalemeye alınan 8 Haziran 1977 tarihli Ek Protokoller'de de bu yönde bir hükme yer verilmeyerek, söz konusu eksikliğin ortadan kaldırılması yoluna gidilmemiştir. Örneğin I Nolu Ek Protokol'de madde 35(3) ve madde 55 ile çevreye yönelik zarar verici davranışlar yasaklanarak çevre koruma altına alınmış olmasına rağmen, aksi yönde davranışların ağır ihlaller kapsamında değerlendirileceğine dair herhangi bir hükme yer verilmemiştir.⁴³

⁴¹ LAWRENCE & HELER, (dn. 16), s. 69.

⁴² LAWRENCE & HELER, (dn. 16), s. 69.

⁴³ Buna rağmen I Nolu Ek Protokol madde 85(3)(b) ve (c) uyarınca, çevreye yönelik zarar verici davranışların dolaylı bir şekilde de olsa ağır ihlaller başlığı altında ele alınması mümkündür. Bahsi geçen hükümlerde, zarar vereceği bilindiği halde sivillere ve sivil nesnelere tehlikeli madde içeren tesislere ve yapılara saldırıda bulunmak ağır ihlal şeklinde nitelendirilmiştir. Ancak bu fiillerin kasti bir surette işlenmesi ve ölüm veya insan bedeni ya da sağlığı üzerinde ciddi yaralanmalara yol açtığı takdirde ağır ihlal-

Uluslararası Ceza Mahkemesinin (UCM) kuruluşuyla birlikte bu belirsizlik büyük ölçüde ortada ortadan kalkmış ve çevreye yönelik zarar verici davranışlar, Mahkemenin kurucu belgesi olan Roma Statüsü'nde savaş suçu başlığı altında düzenlenmiştir.⁴⁴ Madde 8(2)(b)(iv); beklenen somut ve doğrudan askerî yararlarla oranla aşırı olacak şekilde, tesadüfi olarak siviller arasında can kaybına veya yaralanmalara ya da sivil nesnelere tahribine yol açacağı veya doğal çevrede yaygın, uzun süreli ve ağır tahribata neden olacağı bilinen bir saldırının başlatılmasının, uluslararası silahlı çatışmalarda uygulanabilir savaş kanun ve âdetlerine yönelik diğer ciddi ihlaller kapsamında bir savaş suçu olarak görülmüştür.⁴⁵ Böylece ilk kez çevre konulu bir suç tipi, savaş suçu olarak uluslararası suçlar arasında sayılmış ve ilgili şahıslar açısından bireysel cezaî sorumluluğun doğmasına neden olduğu kabul edilmiştir. Hiç kuşkusuz doğal çevreye yönelik zarar verici davranışlar yapısı itibarıyla özel bir ağırlık taşımakta olup, tüm uluslararası toplumu ilgilendirdiği kabul edilen suçlar içinde değerlendirilmesi doğal çevrenin korunması açısından oldukça önemlidir.

Hükmün uygulanması için doğal çevreye yönelik somut bir zararın gerçekleşmesi şart koşulmamış, çevre üzerinde yıkıcı sonuçlar doğurabilecek türden bir saldırının başlatılıyor olması yeterli görülmüştür. Keza doğal çevrenin saldırının doğrudan hedefi olması şartına da yer verilmemiştir. Ancak söz konusu hükmün içeriğine bakıldığında, silahlı çatışmalarda çevrenin korunması açısından ideal bir düzenleme olmadığı görülmektedir. Hükmün ilk bakışta fark edilen olumsuz tarafı, suçun unsurlarının oldukça geniş bir şekilde kaleme alınmış ol-

ler başlığı altında değerlendirilebileceği hüküm altına alınmıştır. Aranılan şartlara haiz olmayan fiillerin ağır ihlaller kapsamında ele alınması söz konusu değildir.

⁴⁴ 17 Temmuz 1998'de imzalanan Roma Statüsü uyarınca kurulan ve 1 Temmuz 2002'de faaliyete geçen UCM, uluslararası toplumun huzur ve düzenini bozduğu için bir bütün olarak uluslararası toplumu mağdur ettiği düşünülen ağır suçlar üzerinde yargı yetkisine sahip, sürekli ve bağımsız uluslararası bir yargı organıdır. Statü'de Mahkemenin yargı yetkisine dâhil edilen suçlar; soykırım suçu, insanlığa karşı işlenen suçlar, savaş suçları ve saldırı suçu olmak üzere dört kategori halinde sıralanmıştır. UCM hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf AKSAR, *Uluslararası Ceza Mahkemesi ve Uluslararası Ceza Usul Hukuku*, Seçkin Yayınları, Ankara, 2003.

⁴⁵ Çevreye yönelik zarar verici davranışlar, madde 8(2)(a)(iv) ve 8(2)(b)(ii) çerçevesinde askerî gereklilik olmaksızın hukuka aykırı ve keyfi bir şekilde mülkiyetin geniş çaplı tahribi ve bunlara el koyulması ile askerî nitelik taşımayan sivil hedeflere kasten saldırıda bulunma başlıkları altında da soruşturma konusu yapılabilir. Uluslararası nitelik taşımayan silahlı çatışmalar bağlamında da madde 8(2)(e)(v), 8(2)(e)(xii) ve 8(2)(e)(viii) dikkate alınabilir.

masıdır. Maddede çevreye yönelik yaygın, uzun süreli ve ağır zarar yasaklanmış; ancak söz konusu unsurlar ne Statü’de ne de Statü’de yer alan suçları açıklığa kavuşturmak ve belirginleştirmek amacıyla kabul edilen Suçların Unsurları isimli belgede tanımlanmıştır. Dolayısıyla ne tür çevre zararlarının madde kapsamına girdiğini öngörmek neredeyse imkânsızdır. Bu belirsizlik, yasaklanan fiilin hem maddi hem de manevi unsur itibarıyla mümkün olduğunca açıklığa kavuşturulmasını öngören kanunilik ilkesi (*nullum crimen sine lege*) açısından sorun teşkil etmekte ve hükmün uygulanabilirliğini tehlikeye atmaktadır. Ayrıca madde 22(2)’de; suça dair yapılan tanımın dar bir şekilde yorumlanacağı ve kıyas yoluyla genişletilemeyeceği, tanımın belirsiz olması halinde ise yapılan tanımın soruşturulan, yargılanan veya mahkûm edilen şahıs lehine yorumlanacağı ifade edilmiştir. Yaygın, uzun süreli ve ağır zarar ifadesi açık bir şekilde tanımlanmadıkça hükmün ilgili şahıs lehine yorumlanması kaçınılmazdır. Dikkate alınması gereken diğer bir husus; yaygın, uzun süreli ve ağır zararın birlikte gerçekleşmesi şartıdır. Bu açıdan bakıldığında Statü’de aranan zarar eşiğinin, I Nolu Ek Protokol madde 35(3) ve madde 55(1) hükümleriyle uyumlu olduğu ve yüksek bir standart öngördüğü söylenebilir. Oysa ENMOD yaygın, uzun süreli ve ağır zararların somut olayda birlikte gerçekleşmesini şart koşmamış, sadece birinin gerçekleşmesini yeterli görmüştür. Öte yandan, madde metninde saldırı (*attack*) ifadesine yer verilmiştir. Bu ifadeyle belirli bir askerî hareket tarzı kastedilmiş, çevreye yönelik zarar verici sonuçlar doğuran bitki öldürücü kimyasal veya biyolojik maddelerle gerçekleştirilen hareketler, kapsam dışında tutulmuştur. Ayrıca öngörülen yasağın nükleer silâhlar açısından geçerli olup olmadığı belirsizdir. Maddede yer verilen orantılılık ilkesi de tartışma yaratır niteliktedir. Hatırlanacağı üzere madde metninde beklenen somut ve doğrudan askerî yararlarına oranla aşırı olacak şekilde zarara neden olacağı bilinen bir saldırının başlatılması, savaş suçu olarak kabul edilmiştir. Her ne kadar “askerî gereklilik” ifadesinin yerine “beklenen askerî yarar” gibi düşük eşikli bir ifadeye yerilmişse de, bu durumun tespitinin oldukça zor olduğunu ve tartışmalara neden olacağını belirtmek gerekir.

Bir diğer sorunlu alan, suçun manevi unsurunda karşımıza çıkmaktadır. Madde metninde I Nolu Ek Protokol’ün aksine, beklenen somut ve doğrudan askerî yararlarına nazaran aşırı olacak şekilde yaygın, uzun süreli ve ağır zarara neden olacağı bilinen bir saldırının başla-

tılmasından bahsedilmektedir. Buradan saldırganın bu tür bir zarara yol açacağını bildiği takdirde sorumlu tutulacağı, aksi takdirde sorumlu tutulmayacağı sonucu çıkmaktadır. Hükme göre saldırganın bilmesi gereken ilk husus; saldırının yaygın, uzun süreli ve ağır zarara neden olacağıdır. İkinci olarak, saldırgan meydana gelen neticenin saldırı ile ulaşılmak istenen somut ve beklenen yararlarla nazaran az olacağını bilmelidir. Son olarak da saldırının açıkça ölçüsüz olduğunu bilmelidir. Bilme unsuruna ilişkin bu üç şart, somut olayda birlikte gerçekleşmediği takdirde saldırganı, meydana gelen neticeden ötürü sorumlu tutmak mümkün olmayacaktır. Manevi unsur yönünden aranan bu yüksek eşiğin oldukça sınırlayıcı bir şekilde kaleme alındığını ve somut olayda karşılanmasının zor olduğunu belirtmek gerekir. Tüm bu şartların gerçekleştiği kabul edilse dahi aranan bu şartları taşıyan fiiller ancak uluslararası silâhlı çatışmalarda savaş suçu olarak kabul edilmiş, uluslararası nitelik taşımayan silâhlı çatışmalarda söz konusu olabilecek benzer fiiller kapsam dışı bırakılmıştır. Günümüzde silâhlı çatışmaların önemli bir kısmının uluslararası nitelik taşımadığı dikkate alındığında öngörülen korumanın kuşatıcı olmadığı açıkça görülmektedir.

Sonuç

Mevcut tablo, uluslararası hukukun silâhlı çatışmaların çevre üzerinde giderek artan yıkıcı etkisini önlemekte başarısız olduğunu ortaya koymaktadır. Her şeyden önce silâhlı çatışmalarda çevrenin korunmasına ilişkin uluslararası hukuk kuralları, düzenli bir şekilde oluşmamış ve yaşanan olaylar karşısında çıkan ihtiyaçlar çerçevesinde şekillenmiştir. Her biri farklı amaçlar doğrultusunda kaleme alınan ve uygulamaya konulan bu kurallar arasında bir bütünlüğün ve ortak bir standartın sağlanabildiği söylenemez. İçerik itibarıyla genel sayılabilecek türden hükümlere yer vererek sınırlı bir koruma sağlayan mevcut düzenlemeler, öngörülen korumanın uygulanabilmesi için aranan yüksek eşik sebebiyle çevreye doğrudan veya dolaylı zarar veren bazı faaliyetlerin devamına imkân vermektedir. Büyük bir çoğunluğu çevreye yönelik zararların doğmasına engel olamadığı gibi, etkili bir uygulama mekanizmasına da sahip değildir. Ayrıca çatışma kaynaklı çevre tahribatının tazmini ve sorumlu şahısların cezaî sorumluluklarına gidilmesi hususunda yeterli olduklarını söyleyebilmek

mümkün değildir. Var olan boşlukları ortadan kaldırmak ve sorunları çözebilmek için mevcut düzenlemelerin gözden geçirilmesi artık bir gerekliliktir. Uluslararası toplum çevrenin sürdürülebilirliğinin bir zorunluluk olduğu bilinciyle hareket etmek ve işbirliği yapmak zorundadır. Uzun vadede en etkili çözüm, eksiklikleri de dikkate alarak yeni bir hukuki düzenleme yapılmasıdır. Şüphesiz yeni bir düzenlemenin yapılması oldukça zorlu bir süreci de beraberinde getirmektedir. Ancak silâhlı çatışmaların çevre üzerinde neden olduğu zararlara baktığında bunun bir gereklilik olduğu da ortadadır. Yapılacak yeni düzenleme, uluslararası nitelik taşıyan ya da taşımasını her tür silâhlı çatışmayı kapsamalıdır. Sorumluluğu ortadan kaldıran istisnâ nitelikte hükümlere yer verilmemeli, sorumluların tazmin ve cezaî sorumluluklarını da öngören etkili bir mekanizma oluşturulmalıdır. Mevcut düzenlemelerde olduğu gibi bu hükümlerde de yaygın, uzun süreli ve ağır zarar gibi sınırlandırıcı nitelikte üst bir eşiğe yer verilmemelidir.